

Скорейко-Свірська І. П.,

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, м. Тернопіль

МОРФЕМНЕ ОСВОЄННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ АНГЛОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті на матеріалі української науково-технічної термінології визначено та проаналізовано особливості морфемного освоєння термінологічних одиниць англomовного походження.

Ключові слова: англomовні запозичення, науково-технічна термінологія, основа слова, морфемне освоєння.

The article focuses on the determination and analysis of morphemic adaptation of the English borrowings that function in the system of the Ukrainian terminology of science and technology.

Key words: English borrowings, terminology of science and technology, word-stem, morphemic adaptation.

У різні періоди становлення та розвитку української літературної мови її склад поповнювався словами чужомовного походження. Кожний етап запозичень був підготовлений практикою попередніх віків, історичними змінами в різних сферах життя країни та її народу. Нині у зв'язку з інтенсивним розвитком міжнародних контактів, участю України в процесах глобалізації та міжнародної інтеграції, активізацією міжмовної взаємодії в українській мові з'являється багато запозичень з інших мов. Збільшення кількості чужомовних лексичних одиниць відбувається переважно в термінологічних системах: термінологія надзвичайно чутлива до зовнішнього впливу й розширення поняттєвого апарату багатьох національних терміносистем часто зумовлює їхнє формування внаслідок запозичень.

Науково-теоретичні основи та прикладні аспекти явища запозичення висвітлено в науковому доробку таких вітчизняних лінгвістів, як Б. Ажнюк, Л. Архипенко, Я. Голдованський, Ю. Жлуктенко, Г. Зимовець, І. Камінін, Л. Кислюк, О. Лисенко, І. Муромцев, А. Олійник, Н. Попова, С. Семчинський, Г. Сергеева, В. Сімонок, С. Федорець та ін. Проте чимало аспектів явища адаптації запозиченої спеціальної лексики (зокрема, англomовної) в українській науково-технічній термінології залишаються поза увагою лінгвістів і потребують наукового пояснення та узагальнення. Метою цієї наукової розвідки є визначити та схарактеризувати особливості морфемного освоєння англomовних науково-технічних термінологічних одиниць як одну з основних передумов дериваційної продуктивності англiзмів під час їхнього функціонування в українській мові як мові-реципієнті.

Морфемна структура іншомовної лексичної одиниці є показником ступеня її пристосування до морфемної підсистеми мови, що запозичує [2, с. 61]. Ознакою морфемного освоєння запозичень є їхня здатність формувати кореневі гнізда – групи слів, які вважаються спільно-кореневими в сучасній літературній мові незалежно від їхніх словотвірних зв’язків. Варто наголосити, що вирішення проблеми членування запозичень у термінології є своєрідним завданням, оскільки “в терміносистемах зустрічаються елементи, відсутні в загальнолітературній мові, які дозволяють підтвердити наявність морфемного шва там, де його неможливо знайти з точки зору літературної мови” [7, с. 180].

Визначення особливостей пристосування англословних науково-технічних термінів до морфемної підсистеми української мови пов’язане з морфемним аналізом запозичень, який передбачає “... встановлення кінцевих складників у досліджуваних словах” [5, с. 9]. У сучасному мовознавстві існують два підходи до визначення ступенів морфемної подільності запозичених основ: 1) афіксозорієнтований (Л. Крисін, О. Смирницький та ін.), відповідно до якого морфемно членованими можна вважати слова, у яких певна складова (корінь чи афікс) повторюється в інших лексемах із тим самим значенням (йдеться про основи з однобічними зв’язками) [9, с. 104]; 2) коренезорієнтований (В. Гімпелевич, С. Карпіловська, Н. Янко-Триницька та ін.), за яким подільними є оформлені за чужомовним зразком основи тих іншомовних слів, у яких хоча б одна з частин повторюється в основах, співвідносних за значенням з даними в українській мові [1, с. 8-9]. У процесі аналізу тенденцій морфемної адаптації науково-технічних термінів англословного походження використовуємо саме коренезорієнтовану концепцію визначення ступенів морфемної подільності запозичених основ, оскільки в ній ураховано як семантичний, так і формальний критерії.

Освоєння англізмів на різних рівнях і підсистемах української мови – поетапний процес. Науковець І. Муромцев слушно виділяє наступні етапи морфемної адаптації іншомовних слів: 1) входження (нечленованість основи) → членована непохідність основи → освоєння (“пошуки” похідності основи, актуалізація морфемної будови запозичень). Завершальним є укорінення чужомовних лексем – справжня синхронічна система похідності їхніх основ і включення їх у загальну дериваційну систему мови-реципієнта [6, с. 73]. Цю класифікацію взято за основу визначення тенденцій морфемного освоєння науково-технічних термінів англословного походження в українській мові.

До проаналізованих англізмів із неподільною основою належать, перш за все, невідмінювані іменники, наприклад: *дингі, багі, генрі, маг-нето, радіо*. Нечленовані також ті запозичення, у яких на новому мовному ґрунті відбулося спрощення їхньої морфемної будови. В українській

мові це явище характерне переважно для тих лексикалізованих багатокомпонентних термінологічних одиниць і словосполучень (переважно ще на початковому етапі запозичення), які сприймаються як прості непохідні утворення, наприклад: *sheer-strake* – *ширстрек*, *plank sheer* – *планшип*, *letter photo* – *летерфот* та ін.

Непохідними також вважаємо ті англізми, формальні граматичні позначки яких не усвідомлюються як самостійні морфеми в українській мові. Так, терміни *clamps* – *клямс*, *cringles* – *кренгельс*, *limbers* – *лімберс* і т. под. були запозичені з англійською флексією множини *-(e)s*, яка на українськомовному ґрунті втратила свій морфемний статус і ввійшла до складу кореня, оскільки таке закінчення множини не характерне для української мови. Явище приєднання флексії множини до основи запозиченої лексичної одиниці в мові-одержувачі можна пояснити різними причинами: формою, у якій уперше вжито термін, неусвідомленням основи, прагненням до аналогії та зручності вимови тощо [4, с. 91].

Як неподільні в українській мові функціонують також запозичені з англійської мови терміни-аббревіатури, утворені в мові-джерелі шляхом поєднання кількох усічених основ (складовий тип) або початкових букв чи фонем (акроніми). Основи цих лексем не осмислені як самостійні твірні на ґрунті мови-реципієнта й вони сприймаються як непохідні, наприклад: *гіродин* (*gyrodyn* < *gyrodynamics*); *телекс* (*telex* < *tel(egraph) + ex(change)*); *пермендюр* (*permen dure* < *perm(eability) + endur(abl)e*); *варікан/варікан* (*varican* < (*vari(able) + cap(acity)*)).

Варто зазначити, що неподільність основ більшості запозичень часто тимчасова й характерна тільки для етапу переходу з мови-джерела до мови-реципієнта. Відповідно вже під час подальшого функціонування в системі української мови може відбутись ускладнення морфемної будови англломовних науково-технічних термінів.

Низка проаналізованих лексем є словами з членованою непохідністю основ. Це ті англізми, які, хоч і входять в один зіставний ряд з одноструктурними словами із суфіксальними морфемами (іншомовними чи питомими) з однаковим значенням, однак цього не достатньо для їхнього включення до групи словотвірно мотивованих (похідних) через відсутність у сучасній українській мові їхніх однокоренових мотивувальних термінів. Етап морфемної адаптації запозичень із членованою непохідністю основ у системі української мови ще не завершився, тому ці терміни можна розглядати тільки як умовно членовані, наприклад: *спулер*, *теселяція* та ін.

Етап “пошуку” похідності основи характеризується достатньою морфемною членованістю іншомовних слів і супроводжується ускладненням морфемної структури англломовних науково-технічних термінів: актуалізація морфемної будови запозичених лексем відбувається тоді, коли реа-

лізовується їхній семантично-словотвірний зв’язок з іншим запозиченням, наприклад: *стек* – *стекер*, *сляб* – *слябінг*, *компаунд* – *компаундинг*, *тролей* – *тролейкар*, *флеш* – *флеш-рідер*, *фрейм* – *фрейм-грабер* та ін.

Здебільшого в подільних основах англізмів після кореня вичленовуються суфіксальні частини слів (*-інг-*, *-ер-* тощо). Що стосується виокремлення префіксальних морфем, то серед проаналізованого фактичного матеріалу зафіксовано нечисленні приклади, де початок терміна був осмислений як префікс і, відповідно, виділяється в українській мові, наприклад: *експрес*, *демультиплексор*, *декогерер*, *дебустер*, *інтерактивний*, *дизасемблер*, *препроцесор*.

Унаслідок пристосування англомовних науково-технічних лексичних одиниць до особливостей морфемної підсистеми української мови серед змін у їхній морфемній будові (крім явищ спрощення та ускладнення основ) можлива також повна редуція або перетворення морфів у нарощення-інтерфікси в складі англізмів. Так, у процесі запозичення англомовних прикметників відбувається перетворення іншомовного суфікса *-ive-* на нарощення-інтерфікс *-ив-*, наприклад: *резистивний* < *resistive*, *інтерактивний* < *interactive*, *рекурсивний* < *recursive*, *адитивний* < *additive*, *реверсивний* < *reversive*.

У морфемній структурі англійських науково-технічних термінів може відбуватися процес декореляції – зміна граматичного або семантичного характеру значення морфем. Серед проаналізованого фактичного матеріалу явище “умовної” декореляції спостерігаємо в запозичених лексичних одиницях, до складу яких, окрім англомовної частини, входять препозитивні компоненти *авто-*, *аеро-*, *фото-*, *термо-*, *аква-*, *кіло-*, *мега-*, *електро-*, *теле-* та ін. Унаслідок часткової десемантизації елементи такого типу віддалилися від кореневих морфем, але ще не набули всіх ознак афіксів. Двоїстий характер препозитивних іншомовних елементів дозволяє визначити їх як морфемні перехідного типу, що однаково можуть вживатися як службові та як кореневі [8, с. 48-64]. Вони здатні утворювати однотипні ряди слів, але як компоненти складних похідних не зазнали повної десемантизації [3, с. 31], тому явище декореляції в англомовних науково-технічних термінах зі складовими *авто-*, *фото-*, *термо-*, *аква-*, *кіло-*, *мега-* та ін. (*автогрейдер*, *фототурист*, *терморезистор*, *аквадаг*, *кілобіт*, *мегабайт*) розглядаємо як умовне, оскільки при зміні характеру цих морфем не можливо їх однозначно віднести до афіксальних чи корневих.

Входження термінологічних одиниць англомовного походження до української терміносистеми науки й техніки може супроводжуватись усуненням і нарощенням їхніх основ, у процесі якого відбувається пристосування запозичень до морфолого-дериваційних особливостей української мови, що полегшує перебіг їхньої граматичної адаптації. Прак-

тично можливим є усічення як початкових, так і кінцевих елементів слова. Однак для термінів характерне усічення саме кінцевих елементів (особливо складних слів й елементів багатокомпонентних структур), що зумовлене прагненням до стислості, лаконічності та зручності вимови.

Серед проаналізованих у роботі науково-технічних термінів англomовного походження усічення основи (інколи з частковим перетворенням останньої) на українськомовному ґрунті відбулося в таких лексемах, як *дилени* < *deal-ends*, *інвар* < *invariable*, *мультиплекс* < *multiplexes*, *фарад* < *Faraday* та ін.

Зафіксовано також випадки паралельного існування двох варіантів одного терміна: лексична одиниця, запозичена без структурних змін в основі – *флінтглас* < *flintglass*, *софтвєр* < *software*, *дерик-кран* < *derrick-crane*, *компакт-диск* < *compact disk* та запозичення з усіченою основою – відповідно: *флінт*, *софт*, *дерик*, *компакт*.

Нарощення основ запозичених термінів-англізмів відбувається, коли до англomовної основи приєднуються афіксальні морфеми української мови. Наприклад, суфікси під час запозичення прикметників та іменників: *digital* – *дигітальний*, *stick* – *стековий*, *continual* – *континуальний*, *resistive* – *резистивний*, *synthesizer* – *синтезатор* та ін. Оформлення англomовних термінів суфіксом *-ува(-юва-)* під час творення дієслів і формантом *-ни(я)* під час творення віддієслівних іменників на українськомовному ґрунті теж розглядаємо як приклади нарощення запозичених основ (*mulch* – *мульчувати*, *honing* – *хонінгування*, *shaving* – *шевінгувати*, *lapping* – *лапінгування*).

Отже, під час граматичного освоєння в українській мові типовими змінами в морфемній структурі англomовних науково-технічних термінів є спрощення (характерне для етапу входження), актуалізація морфемної будови запозичених термінологічних одиниць (ускладнення основ, яке відбувається під час подальшого функціонування іншомовних термінів у мові-реципієнті), а також усічення та нарощення англomовних основ. Результати дослідження показали, що більшість основ термінів англійського походження є неподільними на українськомовному ґрунті.

Актуалізація морфемної структури запозичень є необхідною умовою проходження англomовними термінами етапу укорінення, який є завершальним під час адаптації на словотвірному рівні мови-реципієнта. Цей етап передбачає системну похідність чужомовних основ і включення їх до загальної дериваційної системи мови, що запозичує. Відповідно одним із першочергових завдань наших подальших наукових досліджень буде визначення словотвірного потенціалу англomовної спеціальної лексики, що функціонує в складі української науково-технічної термінології.

Література:

1. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 19 с.
2. Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень): дис.... канд. філол. наук: 10.02.15 / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 238 с.
3. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К.: Наукова думка, 1984. – 252 с.
4. Лисенко О. А. Освоєння німецькомовних запозичень в українській науково-технічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. А. Лисенко. – Х., 1999. – 170 с.
5. Морфологічна будова сучасної української мови: [монографія] / [ред. колегія: М. А. Жовтобрюх, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко]. – К.: Наукова думка, 1975. – 208 с.
6. Муромцев І. В. Особливості освоєння лексики іншомовного походження в сучасній українській мові (морфонологічно-дериваційний аспект) / І. В. Муромцев // Вестн. Харьк. ун-та = Вісн. Харк. ун-ту. – 1986. – № 284. – С. 72–77.
7. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / [Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Коропенко, М. П. Годована та ін.]. – К.: Наукова думка, 1993. – 237 с.
8. Сафин Р. Статус морфем типа *grafo-* и *logy* / Р. Сафин // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1974. – С. 48–64.
9. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М.: Изд. лит на иностр. яз., 1956. – 260 с.